

ÚVOD

Předmětem zkoumání jsou změny slovosledu v bulharských evangelních textech z 12. a 13. století. Těmito texty jsou Dobromirovo, Banické, Dobřejšovo, Kjustendilské a Vračanské evangelium. Jsou to památky z tzv. středobulharského období (12.-14. století). Středobulharské období rozvoje jazyka se ve srovnání se staroslověnštinou vyznačuje zásadními změnami jak fonetickými, tak morfologickými. V textech se začíná objevovat např. nerozlišování nosovek, Ъ místo Ь a naopak, zaměňují se aoristové a imperfektivní koncovky, postupně se ztrácí duálové tvary jmen a sloves, je patrná rozkolísanost deklinace. Všechny tyto procesy jsou zřejmé i v textech sledovaných evangelií – např. v Dobromirově evangeliu se vyskytuje jenom Ь, místo aoristové koncovky pro 3. os. pl. -шъ je důsledně -шж. Zkoumáme-li srbské památky 12.-13. století, Miroslavovo a Grigorovičovo evangelium, jež představují srbskou redakci staroslověnštiny, zjistíme, že od staroslověnštiny se liší např. tím, že se v nich vyskytuje ѡъ místo ж, ѣ místo ѡ, že se používá pouze Ъ, anebo pouze Ь.

Slovosledné změny ve všech zkoumaných památkách registrujeme jako varianty k textu staroslověnské památky zvané Mariánské čtveroevangelium. Každý takový doklad srovnáváme i s řeckým zněním evangelního textu.

Při zkoumání uvedených evangelních textů je naším cílem následující – snažíme se zjistit, jakými slovoslednými principy je organizován slovosled v památkách ze 12. a 13. stol. a jestli se v něčem liší od slovosledu staroslověnských památek a řeckého originálu (pokud ano, v čem). Chtěli bychom rovněž najít odpověď na otázku, zdali se slovosled v těchto mladších památkách vyznačuje nějakými novějšími jazykovými rysy a zdali jsou přítomny příznaky pronikání nějakých nových slovosledných modelů, nebo zda se zachovávají rysy archaičtější. Svoji pozornost také zaměříme na to, jestli se v těchto textech zachovávají takové slovosledné mo-

dely, které jim přisuzují znaky vyššího stylu. Předmětem naší pozornosti naopak nejsou ani morfologické, ani lexikální jevy. Druhým úkolem je porovnat texty jednotlivých evangelních přepisů jak s textem řeckého originálu, tak se staroslověnským zněním příslušného verše (v našem případě s textem Mariánského čtvero-evangelia). Na základě tohoto srovnání se pokusíme určit, který text se vyznačuje poměrnou konzervativností, co se týče pořádku slov a ve kterém se naopak projevují progresivnější slovosledné modely. Další naší snahou je zjistit, jaký je počet provedených slovosledných změn; určit, zda jsou tyto změny časté, anebo zda jsou jen sporadické a marginální. Chtěli bychom rovněž vypracovat statistický přehled všech transformací. V neposlední řadě se pokusíme o rozřídění jednotlivých příkladů do různých skupin podle toho, čím (jakou slovoslednou tendencí) byly pravděpodobně způsobeny. Chtěli bychom zjistit, zda dochází ke kolizi nějakých principů organizace pořádku slov; pokud ano, který slovosledný činitel měl na slovosled větší vliv. Zajímá nás také, jestli se nějaký archaický slovosledný model vyskytuje v slovanském textu, aniž by byl přítomen v řecké předloze, a pokusíme se hledat možnou motivaci k použití právě tohoto modelu místo jiného, bezpříznakového.

Excerptování materiálu bylo provedeno na základě srovnání jednotlivých veršů všech sledovaných slovanských textů a řeckého originálu. Způsob, kterým je materiál zkoumán, představuje analýzu a interpretaci jednotlivých dokladů, hledání pravěpodobné motivace provedených slovosledných změn a snahu zařadit jednotlivé případy k různým typům lineární větné organizace podle toho, kterým slovosledným faktorem byly tyto změny způsobeny. U každého případu srovnáváme texty ze zkoumaného období s jedním textem staroslověnským (Codex Marianus) a s řeckou předlohou. Verše sloužící jako ilustrační materiál nejsou v naší práci vždy citovány celé; uvádíme jen tu část příslušného verše, ve které je projevena nějaká slovosledná změna. Úplné znění veršů neuvádíme i z úsporných důvodů. Podoba ukázek vychází z toho evangelia, které je ve výčtu před ukázkou uvedeno jako první. Další evangelní přepisy jsou s prvním identické co do slovosledu, avšak po morfologické, grafické, popř. jiné stránce se mohou lišit. Ne vždy se v každé ze zkoumaných památek vyskytují všechny verše všech čtyř evangelií (např. text Kjustendilského evangelia představuje jenom část Lukášova evangelia), a proto u některých příkladů nejsou uvedeny varianty ze všech přepisů. Mluvíme-li o autorech textů, používáme jako pracovní termín „opisovač/opisovatel/kopista“.

U všech projevených jevů a tendencí se pokusíme hledat analogii i se stavem v současných slovanských jazycích.

Nutno zdůraznit, že zkoumané texty jsou kanonického, sakrálního charakteru, z čehož plyne, že jazyk památek je do značné míry konzervativní a že se brání vlivům soudobého mluveného jazyka. Při analýze je třeba počítat též s velkým vlivem řečtiny jakožto sousedního spisovného jazyka a jazyka-předlohy, protože „čím menší má spisovný jazyk kontakt s živou mluvou a čím méně je nástrojem původní literární tvorby, tím více přijímá z vyspělejšího jazyka, který je pro něj

vzorem, a tím snadněji se mu ve svých konstrukcích přizpůsobuje“ (Bauer 1972: 47) (včetně určitých slovosledných modelů, hlavně takových, které mají i stylistickou funkci, tj. slouží jako příznakový rys pro jazyk vyššího stylu, např. stylistická figura *hyperbaton*). Ostatně, tento vliv se objevuje silně i ve slovanských textech pozdějších období, protože samotný jazykový ráz staroslověnštiny byl silně podmíněn tím, že se staroslověnština jakožto spisovný jazyk zformovala na překladech z řečtiny, byla hned při svém vzniku postavena před úkol „tlumočit texty psané tímto bohatým jazykem s obrovskou kulturní tradicí, který byl vytříben a jemně vybroušen na nesmírně rozsáhlé literární produkci vědecké, administrativní, náboženské a umělecké“ (Večerka 1963:71). Staroslověnština se zformovala jako útvar spisovný teoreticky pomyšlenou činností filologicky vzdělaného jedince a jeho literární družiny pod silným syntaktickým (a lexikálním) vlivem jazyka předloh, tj. řečtiny (Večerka 1980: 81). Řečtina (a stejně tak latina) měly vliv na celý slovanský svět jako vysoce vyspělé spisovné jazyky s propracovanou mluvnickou stavbou a s bohatým slovníkem. Byly „nosieli vysoké kultury a především náboženských textů, které bylo třeba tlumočit úzkostlivě přesně a věrně. Stály při zrodu nejstarších slovanských spisovných jazyků a po dlouhou dobu s nimi byly v přímém kontaktu jako jazyky, z nichž se stále překládalo a podle nichž se často upravovaly starší přepisy“ (Bauer 1972: 48). Na staroslověnskou syntax působily řecké předlohy „hluboce a mnohotvárně, počínajíc už prvními překlady... Řečtina jako jazyk předloh vytvořila pro překladatele do staroslověnštiny v mnoha případech nové a v lidovém jazyce dosud neznámé vyjadřovací potřeby a přispěla tak k aktivizaci a ke zformování některých prostředků, které byly v nářečním lidovém základu staroslověnštiny nerozvinuté nebo v něm byly obsaženy jen latentně, jako skryté výrazové potence“ (Večerka 1963:72). Staroslověnští překladatelé se vědomě snažili o jistý formální paralelismus s řeckými syntaktickými strukturami, i když pečlivě dbali na zvláštnosti lidového jazyka (Gramatika na starobálgarskija ezik 1991: 530). Vliv řečtiny na jazyk pozdějších období byl rovněž silný – projevoval se jak v nových prepisech, tak i při revizi starších prepisů biblických textů podle řeckých předloh, ale nikoliv jako mechanické nápodpobení, nýbrž hledání shod mezi oběma systémy, působení textu a konstrukcí originálu a intenzifikace autochtonních konstrukcí a výrazových prostředků (GSE 1991: 524). Naproti tomu vliv živého jazykového prostředí se uplatňoval v syntaxi jen málo, protože staroslověnština se vlastně hned při svém vzniku odtrhla od svého nářečního základu a stala se v celém svém dalším vývoji jazykem typicky knižním (Bauer 1972: 48). Měl-li tento jazyk náležitě vyhovět úkolům, které se kladly na jeho užívání, musel být po mnoha stránkách a zvláště po stránce skladebné důkladně upraven už při svém vzniku (Kurz 1972c: 9, Havránek 1966: 45), „první slovanský spisovný jazyk byl také na rozdíl od svého nářečního podnoží postaven před nutnost tlumočit výrazově diferencované a vytříbené texty svých kultivovaných řeckých předloh myšlenkově nesrovnatelně složitějšího obsahu filozofického, teologického, právního a vůbec

civilizačního a kulturního“ (Večerka 2006:197). Ale i v námi zkoumaný materiály je důkazem toho, že i „v literárních textech se objevují některé prostředky typické pro jazyk mluvený; je těžko rozhodnout, zda jich autor staroslověnského znění (nebo jeho opisovač) užil spontánně, mimoděčným příklonem ke své živé řeči, nebo vědomě s nějakým stylistickým záměrem“ (Večerka 2006:197).

Při výzkumu staroslověňštiny a rovněž tak bulharských a srbských památek z 12. a 13. stol. je nutné brát ohled i na skutečnost, že jazyk památek z tohoto období jakožto předmět zkoumání má některé specifické vlastnosti, kterými se odlišuje od jazyků živých. Pro metodiku našeho výzkumu i pro hodnocení výsledků, jak ukazuje R. Večerka, jsou důležité především charakteristiky památek – textová a časová uzavřenost (Večerka 1980: 80), jinými slovy fakt, že to je určitý, uzavřený soubor textů ne mladších než z 11. stol. Staroslověňština je jazyk „jistého pevně vymezeného korpusu textů a představuje tedy omezené množství výroků a uzavřenou množinu syntaktických prostředků a typů, které je výrazově realizují, na rozdíl od otevřené množiny komunikativních požadavků a jejich realizačních prostředků v živých jazycích současných. Absence některého prostředku nebo typu v staroslověňštině nemusí proto v každém jednotlivém případě znamenat nutně i jeho absenci v jazyce, nýbrž někdy jen nahodilou nedoloženost vyvolanou nedostatkem přílišné sdělné potřeby, a tedy i příležitosti k užití takového prostředku v daných textech“ (Večerka 2006: 198). Naše závěry budou tedy platit jen pro kanonické texty této epochy a nemohou být vztaženy na mluvený jazyk (o němž předpokládáme, v něm byly běžné chronologicky progresivnější slovosledné modely, které se sporadicky vyskytují v evangelních textech).

Naše práce je rozdělena do šesti kapitol – podle toho, jaké faktory měly na slovosled ve sledovaných památkách vliv. Jsou to: *Princip regresivního řazení větných členů*; *Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů*; *Aktuální členění větné*; *Rytmické faktory*; *Stylistické faktory* a *Ostatní*. V každé kapitole se snažíme podat co nejúplnější přehled slovosledných transformací způsobených tím kterým slovosledným činitelem a statistiku provedených změn. Toto rozdělení je jen schematické, pomocné, aby bylo možné zvládnout jistě komplikovanou jazykovou realitu, a představuje jen určitý pohled na jazykovou skutečnost. Slovosledné faktory nepůsobí úplně samostatně a odděleně, ale mohou se uplatňovat komplexně – jeden a týž doklad může sloužit jako příklad působení např. dvou tendencí. Na konci práce je zpracována celková statistika a je podána charakteristika jazyka (co do slovosledných změn) každého ze sledovaných evangelíí z 12. a 13. stol.